

УДК 94:355.425.4(497.11)''1941/1944''(093.2)
351.74(497.11)''1941/1944''(093.2)

МА Радосав Туцовић, историчар

radosav.tucovic@gmail.com

Ориганалан научан рад

Примљен 24.01.2017.

Прихваћен 22.03.2017.

Агенти Специјалне полиције и начини њиховог деловања у окупираној Србији (1941–1944)

Апстракт: У раду је приказана групна биографија агената који су радили у Специјалној полицији током њеног постојања (1941–1944). Акцент је стављен на полну структуру, порекло, старост, вероисповести, школовање, али и начине деловања агената. Такође, приказане су поједине специфичности, али и парадоксалности које су исказивали сами агенти. Обрађена су и одликовања одређених агената, а рад се такође односи на приватни живот агената у тадашњем Београду, где су они свакако имали битну улогу.

Кључне речи: Југославија, Други светски рат, Београд, Специјална полиција, агенти.

Немачко потчињавање југословенских територија припремано је још пре Априлског рата, економским и банкарским потчињавањем. Економски слабо развијен простор Југославије, након пада Француске и потчињавања њених банака немачким банкама, остао је незаштићен, што су моћне Дрезднер и Дојч банке лако искористиле.¹ Тако економски и финансијски снажно повезана с Немачком, Краљевина Југославија била је приморана да приступи Тројном пакту 25. марта 1941. године. Пуч 27. марта био је покушај промене дотадашње политике, али је Југославију муњевито увео у ратни сукоб са нацистичком Немачком.² Тај ратни сукоб Југославија је изгубила за свега 12 дана. Неуспешно се слабо организована југословенска војска бранила и капитулација је потписана 17. априла, а рат је званично завршен. Остао је упамћен као Априлски рат и велика катастрофа

¹ Ristović, Milan, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45, planovi o budućnosti i praksa*, Београд, 2005, стр. 228–251. (у даљем тексту: Ristović, М., *Nemački novi poredak...*)

² Више о поразу у Априлском рату у: Терзић, Велимир, *Слом Краљевине Југославије 1941. године: узроци и последице пораза: књ. 1 и 2*, Београд 1982.

целог српског народа.³ Након рата уследило је „уклапање” Југославије у „Нову Европу”, коју је Хитлер са својим сарадницима организовао, па је Србија у њој добила место територије под војном управом, као и Белгија, Грчка и окупирани део Француске.⁴ Положај окупиране Србије након рата одредила је Хитлерова нетрпеливост према Србима и његова дефиниција Срба као главног ослоњаца панславизма и болшевизма на Балкану, па се сходно томе на општој лествици окупираних народа Србин нашао на самом дну.⁵

Организација окупационе управе предвиђала је преплитање различитих установа, које су се бавиле одржавањем безбедности и оних које су подразумевале привредно искоришћавање окупираних територија, са установама које су надгледале функционисање квислиншких институција.⁶ У таквом распореду снага општу превагу углавном су односиле институције задужене за безбедност и привреду, па су Аугуст Мајснер и Франц Нојхаузен с временом дошли до знатно јачег положаја у односу на Турнера и Бенцлера.⁷ Овај пример јасно говори о томе да је немачки интерес на простору окупиране Србије била економска експлоатација и одржавање општег окупационог поретка. Наиме, вођство нацистичке Немачке је на територију окупиране Србије, као и окупиране Грчке, гледало кроз призму јединственог допунског економског простора као само једног дела целовитог простора „Новог европског поретка”.⁸ Сврха такве нове економске политике, била је декларативно да „извуче Европу из кризе 1930-их година”, а стварно да цео простор стави у службу немачке индустрије. За ту сврху Немци су још пре рата оштро критиковали економски поредак заснован на Златном стандарду и предлагали фашистички концепт строго контролисане привреде и трговинске размене, који би „Европи донео самодовољну улогу у Свету”.⁹ Наравно, то је била само декларативна жеља нацистичких властодржаца, док је иза свега стајао искључиво немачки национални и привредни интерес.

³ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности књ. 3: Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 215–216.

⁴ Kalvokorezi, Piter, Vint Gaj, *Totalni rat*, Beograd 1987, str. 206.

⁵ Ristović, M., *Nemački novi poredak...*, str. 88.

⁶ Више о окупационој систему у: Kreso, Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979. godina..

⁷ Алексић, Драган, „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату”, у: *Ослобођење Београда 1944*, (ур. Александар Животић), Београд 2010, стр. 54.

⁸ Ristović, Milan, „Third Reich’s „New Order” planning and practice in the Balkans, 1941–1944: Serbian and Greek case”, у: *Macedonia and Thrace, 1941-1944: Occupation-resistance-liberation*, Thessaloniki 1998, p. 34; О томе више у: Mitrović, Andrej, „Ergänzungswirtschaft: The theory of an integrated economic area of the Third Reich and Southeast Europe (1933–1941)”, у: *The third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (ур. Života Anić), Beograd 1977, pp. 7–45.

⁹ Mazower, Mark, *Hitler’s Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London 2008, pp. 121–122. (У даљем тексту: Mazower, M., *Hitler’s Empire...*)

Важну улогу у остваривању немачких планова, који су пре свега подразумевали даља освајања, имало је успостављање сателитских режима на окупираним територијама, који би организовали ефикасну управу, омогућили привредну експлоатацију, али и смањили потребу за немачком војском на територијама које су већ освојене. Тако је Други светски рат отворио простор за људе који су били вољни да сарађују са окупатором, а чије деловање данас познајемо под појмом „колаборационизам”. Многи угледни историчари, у првом реду Питер Дејвис, Марк Мазовер и Роб Бенет, у својим делима¹⁰ детаљно су обрадили многобројне аспекте, теорију и класификацију колаборације. Ипак, будући да сама реч „колаборација” до данас нема свеобухватну дефиницију, за основно значење углавном се узима „сарадња домаће управе са окупационим снагама”.¹¹ Тако је нацистичка Немачка посегла за поузданим људима, које је изнедрила локална средина, а који су били спремни да јој путем сарадње обезбеде ефикасну експлоатацију простора познатог као „Југоисток”, а немачке војне снаге ослободе за друге војне операције. За овакве положаје Немци нису бирали профашистичке организације, као што су „Збор”, „Стреласти крстови” или „Гвоздена гарда”, већ су ослонац потражили у конзервативним представницима, традиционалним структурама, али и предратним организацијама.¹² Једна таква организација било је и Одељење опште полиције, које је деловало између два светска рата и за посебан задатак имало антикомунистичку делатност. У тренутку када су припреме за операцију „Барбароса” биле у завршној фази, нацистима је било јасно да ће идеологија борбе против комунизма постати једна од кључних тачака у остваривању њихове власти. Тако су још током трајања Априлског рата одлучили да потпуно обнове рад предратне полиције, која је у делатности против комунизма имала изузетне резултате. Рајнхард Хајдрих је 17. априла 1941. године посетио новозаузете територије и саветовао Карла Крауса и Ханса Хелма да се у организацији локалних институција ослоне на људе лојалне Немачкој, као пример наводећи Драгомира Јовановића и Милана Аћимовића, предратне агенте Немачке у Југославији. Стицајем околности, Драги Јовановић, који је првог дана бомбардовања побегао у Горњи Милановац, враћа се 18. априла у Београд, чврсто решен да предухитри великог ривала Аћимовића и приграби што већи делокруг власти за себе. Наредног дана после повратка у Београд,

¹⁰ Davies, Peter, *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, Routledge 2004; Mazower, M., *Hitler's Empire...*, pp. 416-446; Bennett, Rab, *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*, London 1999, pp. 43-68.

¹¹ Стојановић, Александар, Бајагић, Душан, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства”, у: *Историја и географија: сусрети и прожимања: тематски зборник радова*, (ур. Софија Божић), Београд 2014, стр. 53–56.

¹² Шкодрић, Љубинка, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944.”, у: *Ослобођење Београда 1944.* (ур. Александар Животић), Београд 2010, стр. 82–85.

Јовановић се јавља Хелму и на састанку му износи идеју брзог обнављања полицијске организације. Већ 21. априла 1941. године Драгомир Јовановић именован је за изванредног комесара Београда, што је функција која је објединила положај председника Општине града Београда и управника града Београда, са специјалним задатком – да обнови полицијску организацију у Београду.¹³

Агенти Специјалне полиције

Још пре завршетка рата окупатор је почео да организује нову управу, а Драгомир Јовановић је по наредби окупационих власти, 23. априла 1941. године донео уредбу о успостављању полицијске организације у Београду.¹⁴ Јовановић је већим делом задржао устројство предратне полиције, осим што је име Општа полиција променио у Специјална полиција ради застрашујућег утиска који такво име оставља. Организацију полиције поделио је на три одељења – Административно одељење, Одељење Кривичне полиције, задужено за послове извиђања и истрага по кривичним прекршајима, и Одељење специјалне полиције.¹⁵ Специјална полиција подељена је на седам одсека: I –Административно-иследни одсек, II – Одсек за унутрашњу политику и сузбијање саботаже, III – Одсек за странце и пограничну службу, IV – Одсек за сузбијање комунистичке акције, V – Одсек за удружења и штампу, VI – Централна пријавница и VII – Одсек за Јевреје и Цигане. Све време окупације агенти Специјалне полиције деловали су као помоћни орган, пре свега, Гестапоа. С временом је делокруг рада Специјалне полиције доста проширен, па су агенти радили на ислеђивању, кажњавању, сузбијању саботажа, питању странаца, радили су у пограничним службама, на сузбијању комунистичке делатности, контроли штампе, формирању картотека сумњивих лица и, наравно, испуњењу немачких наређења у вези са Јеврејима и Ромима. Хапсили су и испитивали сумњиве лекаре, студенте, средњошколце и раднике свих занимања. Били су прилично сурови у свом раду и одани помоћник немачких власти у правом смислу те речи.¹⁶

Јовановићев основни задатак током априла, маја и делимично јуна 1941. године био је да окупи што више старих агената и на тај начин потпуно обнови организацију београдске полиције. Тако је два месеца после успостављања Одељења специјалне полиције, трајало интензивно попуњавање кадра поли-

¹³ Божовић, Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, стр. 30–32, 61–77. (у даљем тексту: Божовић, Б., *Београд под комесарском управом...*)

¹⁴ *Збирка наредба и упутстава* бр. 1, Издање Општине града Београда 1941, стр. 9–11.

¹⁵ Божовић, Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2014, стр. 32–37. (у даљем тексту: Божовић, Б., *Специјална полиција...*)

¹⁶ Божовић, Б., *Београд под комесарском управом...*, стр. 73–79; Божовић, Б., *Специјална полиција...*, стр. 58–372, 527–562.

цијским агентима, чији је задатак био да обнове некадашњу полицијску власт у граду и земљи. Већина агената је пре рата обављала посао полицијског агента, али до краја рата, сходно потребама, периодично су примани нови агенти у службу. Некомплетна архива Специјалне полиције, похрањена у Историјском архиву Београда, доноси податке о укупно 402 агената који су у неком тренутку радили у Специјалној полицији.¹⁷ У служби су били рангирани на следећи начин: полицијски агент приправник, полицијски агент III класе, полицијски агент II класе и полицијски агент I класе, што је уједно био највећи ранг који је полицијски агент Специјалне полиције могао да достигне.¹⁸ Образованији и способнији достизали су звања званичника, поднадзорника полицијских агената, инспектора и комесара, али они нису предмет анализе у овом раду. Након успостављања Специјалне полиције, пријем у службу, задаци, државноправни прописи, те комплетан положај агената заснивао се на старим законима Краљевине Југославије. То се односи, пре свега, на Закон о чиновницима¹⁹ и Закон о државним полицијским извршним службеницима,²⁰ донетим још 10 година пре рата. Нове околности захтевале су нове прописе, па су Уредба о устројству Српске Државне Страже, донета 1942. године, и нови Закон о чиновницима из 1943. године дефинисали положај и улогу агената у стању окупације.

Ако се погледа полна структура, апсолутна већина агената били су мушкарци и у архивској грађи постоји свега један пример да је жена била агент злогласне Специјалне полиције. Звала се Наталија Поповић, жена тако наивног надимка „Бела”, у ствари скривајући једну сасвим бескрупулозну особу спремну на све зарад својих циљева. Рођена је 1898. године у Прокупљу, православне вероисповести и завршила је три разреда гимназије. У току рата била је распуштеница без деце, прилично искусна у раду, пошто је деловала од 1926. године и на највишем агентском положају као агент I класе. Током свог осамнаестогодишњег рада није била кажњавана, константно за свој рад од надређених добијајући оцене „добар” или „врло добар”. Говорила је француски језик и била специјалиста за прикупљање информација на уобичајеним салонским окупљањима у тадашњем Београду. Имала је одличне контакте у виђенијим београдским породицама и доносила вредне службене, али и приватне информације о тадашњој београдској елити. Током 1944. године покушала је да добије одобрење за одлазак у пензију, очигледно наслутивши за себе неповољан крај рата, али услед тога што није испуњавала услове, њен захтев је одбијен, па је после ослобођења пала у

¹⁷ Историјски архив Београда, Управа града Београда Специјална полиција, Одељење полицијских агената, Кутије 11–41. (у даљем тексту: ИАБ, УГБ СП, ОПА, К. 11–41).

¹⁸ „Закон о државним полицијским извршним службеницима”, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 254, 5. новембар 1930, стр. 2064–2065.

¹⁹ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 73, 1. април 1931. године.

²⁰ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 254, 5. новембар 1930. године.

руке Озни. Након што је хладнокрвно дала исцрпан исказ о Дражи Михаиловићу и његовој акцији и издала сваког кога је желела, без трунке стида, новој комунистичкој власти поручила је: „Спремна сам радити и за вас уколико ви то желите прихватити.”²¹

Што се тиче порекла, персонални састав агентуре Специјалне полиције био је разноврстан. Ако се у обзир узму место рођења и вероисповест, стање је било следеће:

Агенти према месту рођења и вероисповести²²

Место рођења агента→ Вероисповест↓	Дравска бн.	Хрватска бн.	Врбаска бн.	Дринска бн.	Дунавска бн.	Зетска бн.	Моравска бн.	Вардарска бн.	Управа града Београда	Рођени ван земље	Збир по вери
Православна	2 (0,57%)	53 (15,10%)	16 (4,55%)	54 (15,38%)	66 (18,80%)	20 (5,69%)	68 (19,37%)	11 (3,13%)	38 (10,82%)	3 (0,85%)	=331 (94,30%)
Римо-католичка	6 (1,70%)	10 (2,84%)	0	1 (0,28%)	0	0	0	0	0	0	=17 (4,84%)
Муслиманска	0	1 (0,29%)	1 (0,28%)	1 (0,28%)	0	0	0	0	0	0	=3 (0,85%)
Збир агената по бановинама	=8 (2,28%)	=64 (18,24%)	=17 (4,85%)	=56 (15,96%)	=66 (18,80%)	=20 (5,69%)	=68 (19,37%)	=11 (3,13%)	=38 (10,82%)	=3 (0,85%)	=351 (99,99%)

Убедљиво највећи број агената долазио је из Моравске, Дунавске и Хрватске бановине. Моравска и Дунавска бановина имале су изразито хомогену верску структуру будући да су из њих долазили једино агенти православне вероисповести, па су били врло погодни. Хрватска бановина била је прилично заступљена, али и верски хетерогена, ипак већину су чинили православни агенти. Такође неретко агенти у својим персоналним упитницима наглашавају да долазе из Книна, који је био једно од места са највише агената у Специјалној полицији. Дринска бановина дала је велики број искусних и прилично активних агената потребних за сложене акције у њиховом родном крају. Специјална полиција је на том простору била нарочито активна почетком 1942. године, покушавајући

²¹ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.33, П-33.

²² Као критеријум за формирање табеле узета је подела на бановине након споразума Цветковић–Мачек из 1939. године, јер је Специјална полиција током рата користила персоналне формуларе предратне полиције, у којима се место рођења бележи према тој административној подели државе. Приликом формирања табеле за анализу су коришћени само агенти који имају те податке, односно њих 351, услед тога што постоји доста некомплетних или изгубљених досијеа. У табели је назначен број агената, а у загради исти број претворен у проценте. ИАБ, УГБ СП, К.11-41.

да неутралише сваку потенцијалну акцију након угушеног устанка. Управа града Београда дала је сходно догађајима велики број агената, оправдавши улогу „тврђаве Специјалне полиције и Гестапоа” у окупираној Србији. Ипак, највећи број агената из Београда и уже околине примљен је у службу без искуства у раду предратне полиције. Након јуна 1941. године, до када је у полицију враћен највећи део предратних агената, у службу су примани махом агенти из Београда и углавном врло млади, а неретко и тек свршени матуранти без служења војног рока или било какве полицијске обуке. Агенти из Зетске и Врбаске бановине били су средње заступљени, вероватно услед слабијег школовања деце из тих крајева, лошије могућности родитеља да их пошаљу на школовање и потребе да живе на породичном имању ради обраде земље. Агената из Вардарске бановине било је мало, вероватно услед слабије развијености тих крајева и што је та територија остала изван окупиране Србије, па је смањена потреба за агентима са тог простора. Дравска бановина дала је изразито мали број агената, углавном римокатоличке вероисповести. То су били само агенти старијих годишта, са великим искуством рада у предратној полицији и очигледно добро тестирани и више пута проверени, јер једино тако су власти у њих могле имати поверења. Ван предратне Југославије рођена су свега три агента, по један у: САД, Турској и Мађарској. Само један од њих био је агент предратне полиције, док су друга двојица имала маргиналну улогу у смирају окупације, очигледно примљени само да се попуни људство, без икаквих нарочитих квалификација.²³

Када се као критеријум узму вероисповести, видимо да је „верска и национална подобност” играла важну, али не и пресудну улогу. Агенти православне вероисповести били су апсолутна већина, међутим, и тај мали проценат римокатолика и муслимана имао је своју битну улогу. Наиме, то су били агенти „старог кова”. Колико су били искусни добро говори чињеница да је убедљиво најмлађи од њих био агент по имену Бењамин Червенко, рођен 1914. године у Дравској бановини. Као агент Одељења опште полиције радио је од 1935. године, што значи да је до избијања Априлског рата имао већ шест година искуства.²⁴ Остали су били још искуснији и, наравно, током година више доказани у оданости и полицијском раду. Агенти римокатоличке и муслиманске вероисповести су били добро испитани и проверени, а након што би се утврдило да су апсолутно верни и одани режиму, запослени су у новоформираном Одељењу специјалне полиције.²⁵

Ако агенте поделимо према старосној структури на следећи начин: искусни агенти (рођени пре 31. 12. 1900. године), средовечни агенти (рођени између 1.1.1901. године и 31. 12. 1920. године) и млади агенти (рођени након

²³ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11-41.

²⁴ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.40, Ч-2.

²⁵ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11-41.

1. 1. 1921. године), долазимо до следећих резултата: искусних агената било је 50 (14,05%) и они су добрим делом чинили елитни део Специјалне полиције, прихватајући кључне улоге у главним задацима. Многи од њих били су одликовани Албанском споменицом или другим одликовањима Краљевског Дома.²⁶ Већина је имала беспрекорну службу без икаквих оштрих прекршаја и казни, ако се изузму појединци као што је агент Махмут Алајбеговић, оптужен за уцену угледног трговца.²⁷ Средовечних агената било је 297 (83,41%) и они су чинили срж Специјалне полиције одрађујући највећи део оперативног рада на терену. Често су били у додиру са великим новцем или људима који су поседовали велики новац, па се за њихово деловање везује највећи део тешких злоупотреба.²⁸ Младих агената било је свега 9 (2,52%) и они су махом имали маргиналну улогу, а поред тога умели су да искористе свој положај, чинећи различите злоупотребе.²⁹ Након Априлског рата у најбољем случају имали су по 20 година и углавном су примљени крајем 1943. и током 1944. године, када многи агенти мистериозно напуштају своје положаје и нестају или одлазе на честа „боловања” са којих се не враћају.³⁰ Ако се имају у виду изнесени подаци, чини се да су године старости и искуство у служби имали важну улогу приликом распоређивања на дужности. Искусни агенти добијали су главне улоге и најосетљивије задатке, док су средовечни имали једним делом главне улоге, али више су били активни током самих извршења задатака него на обавештајном раду. Хапшења, испитивања и премлаћивања хапшеника била су њихова специјалност. Млади агенти су, сходно својим годинама, али и негативним искуствима која су њихови надређени имали с младим агентима, добијали само помоћну и углавном прилично маргиналну улогу.

Школовање и одликовања агената

У Краљевини СХС и доцније Краљевини Југославији није постојала посебна школа за полицијске службенике, већ је њихово школовање било прилично слабо организовано. Наиме, након Првог светског рата, кадар београдске полиције попуњен је људима враћеним са фронта, углавном оскудног, а понекад и никаквог образовања. Неки од њих дуго су радили, па чак и дочекали да буду у служби Специјалне полиције. Након завођења диктатуре, образовање полицијских службеника добија озбиљније обресе, па је Закон о државним полицијским извршним службеницима предвидео минималне психофизичке и

²⁶ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11, А-4; К.12, Б-7; К.13, В-3; К.15, Г-6; и други.

²⁷ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11, А-1.

²⁸ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.12, Б-16; К.12, Б-18; К.12, Б-24; и други.

²⁹ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11, А-2;

³⁰ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11, А-6; К.12, Б-16; К.13, В-7; и други.

моралне услове за пријем на курс за полицијске извршне службенике. Питомац је морао навршити 21 годину, бити писмен, најмање висок 164 центиметра, имати потврду о одслуженом војном року, психофизички потпуно здрав, некажњаван и савршеног моралног владања.³¹ Ако испуни ове услове и буде одабран, питомац је бивао примљен у Централну школу за полицијске извршне службенике у Земуну. Тамо су подвргавани шестомесечним курсевима, који су обезбеђивали једнако образовање за све будуће жандарме и полицијске агенте.³² Након те кратке обуке, агенти би били распоређени на дужност према потреби и наредне три године би заузимали положај агент приправник. Током те три године сам агент није могао поднети оставку на своје место, а, с друге стране, могао би бити отпуштен у случају да не задовољи надређене. Након три године агент је могао да настави с напредовањем у служби, што је подразумевало и периодске повишице плате.³³ На тај начин је за полицијску службу образован највећи део кадра Специјалне полиције.

Наравно, пре ступања на курс, будући агенти су пролазили редовне државне школе, мада при том очигледно нису имали високе амбиције у смислу образовања. Од свих агената који су радили у одељењу Специјалне полиције, 192 (58,72%) агента похађало је само основну школу. Нешто боље образовање добило је 126 (38,54%) агената похађајући гимназију, а 6 (1,84%) агената похађало је трговачку школу, док у вези с образовањем агената постоје и три парадокса.³⁴ Наиме, агент Радован Проданов завршио је ветеринарску,³⁵ агент Аврам Мијић вероисповедну школу,³⁶ а Радич Стефановић био је неписмен.³⁷ Пример неписменог агента речито говори о томе да иако закон изричито каже да је обавеза да агент буде писмен, то није морао увек да буде случај. Такође, иако је поменути закон предвиђао да сви агенти прођу обуку за полицијског агента на курсу школе у Земуну, од 327 агената који су у досијеу навели податке о свом школовању, свега 187 (57,18%) агената имало је положен курс или подофицирску школу.³⁸ Ова два примера „заобилажења прописа” јасно говоре о томе да новоформираној Специјалној полицији није било битно да ли је неко прошао курс по закону Краљевине Југославије, већ је доста битније било да ли је поменута особа аријевац, да ли има родбинских или било каквих других

³¹ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр.254, 5. новембар 1930, стр. 2064.

³² *Министарство и министри полиције у Србији 1811-2001*, (ур. М. Перишић) Београд 2002, стр. 106–107.

³³ *Службене новине краљевине Југославије*, бр.254, 5. новембар 1930, стр. 2064–2065.

³⁴ За формирање поменуте статистике коришћени су подаци о 327 агената, колико их је у персоналним упитницима навело своје образовање. ИАБ, УГБ СП, К.11-41.

³⁵ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.33, П-39.

³⁶ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.26, М-31.

³⁷ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.38, С-27.

³⁸ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11-41.

веза са Јеврејима, те да ли је слободан зидар или има неке везе са слободним зидарима. Тих пет критеријума уведено је у нови персонални упитник, који су прописале окупаторске власти.³⁹ Најречитији пример о томе колико школовање агената није било битно доноси један годишњи извештај о раду агента по имену Обрен Ј. Савић. Наиме, његов претпостављени на питање о општој стручној спреми агента одговара са „добар” и поред тога што је агент завршио само основну школу.⁴⁰

Од укупног броја агената, 40 њих је навело да говори стране језике. Наравно најзаступљенији и најпогоднији је био немачки језик, који је говорило 15 агената, а други најзаступљенији је мађарски, који је говорило 12 агената. То се пре свега везује за простор где су рођени, односно додир који су имали са мађарским језиком у срединама у којима су живели. Француски је говорило седам агената, а служили су се и енглеским, румунским, турским, албанским, бугарским, грчким, италијанским, руским, пољским, латинским и шпанским језиком.⁴¹ Поред тога, међу агентима је постојао један прави полиглот. Агент Рудолф Мате, рођен у Љубљани, говорио је немачки, италијански, француски и шпански језик.⁴² Тај податак изненађује, посебно имајући у виду да је већина агената, као и сам Рудолф Мате, завршила само основну школу.

Од укупног броја агената чак 82 (20,39%) агента поседовала су неко одликовање из времена Краљевине СХС и Краљевине Југославије. Најчешће су то биле медаље за ревносну службу, грађанске заслуге, услуге Краљевском Дому и Албанске споменице. Углавном су носиоци одликовања били агенти старијих годишта,⁴³ али се дешавало и да агенти рођени након 1910. године заслуже и добију одликовање од Краљевског Дома.⁴⁴ Поред домаћих одликовања, поједини агенти су носили и одликовања страних земаља. Тако је, на пример, агент Љубомир Божичић био одликован од Немачке и Чехословачке Медаљом за услуге тим државама⁴⁵ или агент Емил Маргетић, који је био одликован Медаљом Белог Лава III степена Чехословачке Републике.⁴⁶ Ипак, најодликованији агент Специјалне полиције био је Милосав Лазовић, са чак девет одликовања. Он је непрекидно од завршетка Првог светског рата, па све до 1939. године, добијао следећа одликовања: Споменицу за рат Ослобођења и Уједињења, Сребрну медаљу за храброст, коју је добио два пута, затим Албанску споменицу, две

³⁹ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.22, К-14.

⁴⁰ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.36, С-3.

⁴¹ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11-41.

⁴² ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.26, М-22.

⁴³ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11, А-1; К.11, А-4; К.11, Б-8; К.12, Б-18; К.12, Б-19; К.13, В-3; К.16, Д-7; и други.

⁴⁴ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.13, В-1; К.18, И-1; К.22, К-17; и други.

⁴⁵ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.12, Б-18.

⁴⁶ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.25, М-9.

Сребрне и једну Златну медаљу за услуге Краљевском Дому, Златну медаљу са круном за услуге Краљевском Дому и Златну медаљу за ревносну службу.⁴⁷ Био је човек беспрекорне биографије и без мрље током каријере, што сведочи о томе да је у Специјалној полицији било и брилијантних службеника.

Начин деловања у Београду и унутрашњости

Рад Специјалне полиције почетком окупације био је готово потпуно усредсређен на Београд. Тек у новембру 1941. године појављују се све чешћи извештаји о акцијама у унутрашњости окупиране Србије. Након велике „Мартовске провале” 1942. године, када су разбијени многи окружни и месни комитети у Београду, а комунисти махом побегли у унутрашњост, акције агената Специјалне полиције постају доста масовније и у унутрашњости.⁴⁸ Специјална полиција је од тада морала доста да измени систем рада и поред уобичајене борбе с комунистима у Београду, окрене се делатности у унутрашњости, где је пренета главна активност устаника.

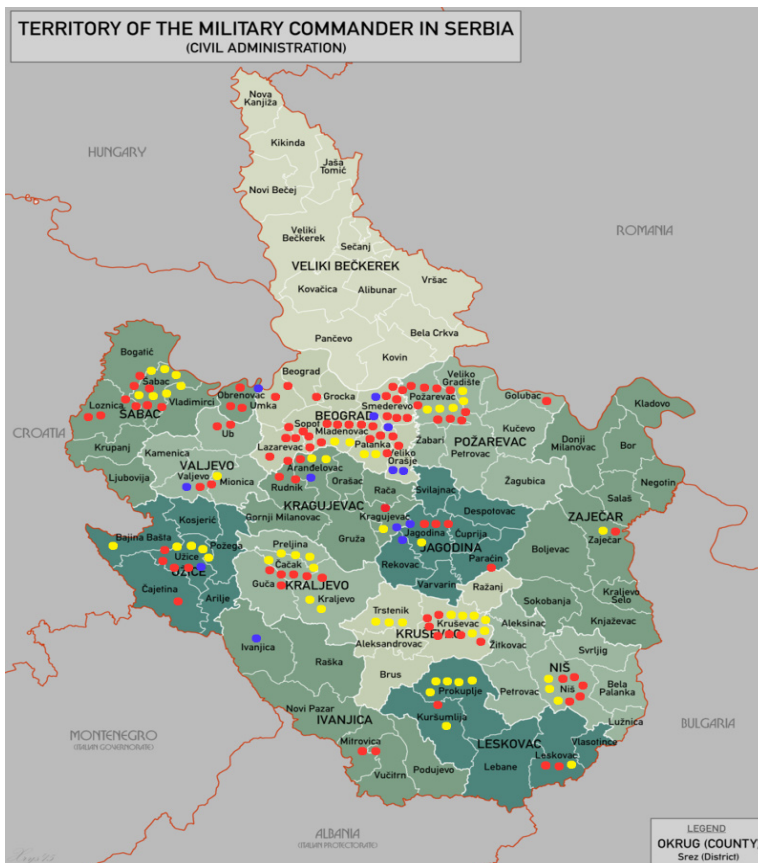
Следећа карта јасно показује да је Београд био права „тврђава” окупатора и квислиншког поретка. Поред свакодневних акција у Београду, појавила се велика потреба за борбом против комуниста у унутрашњости, односно потреба за озбиљном, искусном и за антикомунистичку делатност припремљеном формацијом. Након гушења устанка 1941. године, Специјална полиција је већину својих акција усмерила према највећим градовима и чувању главних саобраћајница, па се током 1942. године ређају акције у Шапцу, Ужицу, Чачку, Крушевцу, Пожаревцу, Нишу и, наравно, околини Београда. Врх окупиране Србије и шефови Специјалне полиције сматрали су да борба није готова након 1941. године и да одлучни ударац треба бити нанет растурањем преосталих војних формација широм земље, за шта је велику улогу добила Специјална полиција. И поред великог успеха и хапшења више хиљада лица, то им није пошло за руком, па се акције почетком 1943. године омасовљавају. Неповољан развој ситуације за окупатора на фронтима у првој половини 1943. године знатно је усмерио акције квислиншке полиције на околину Београда, па је већ крајем те године жустро сузбијана свака комунистичка делатност у широј околини Београда, очигледно због страха да се ускоро и на тим просторима не појаве велике војне формације Народноослободилачког покрета. Почетком 1944. године активност Специјалне полиције била је највећа током читаве окупације, али усредсређена готово изричито на Београд, јер се круг око главног града већ увелико сужавао.

⁴⁷ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.24, Л-8.

⁴⁸ Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/Мемоарска грађа (МГ)-626, стр.49-51; ИАБ, УГБ СП IV [1], К. 159/1.

Током последње године окупације Специјална полиција деловала је прилично ретко у унутрашњости, на свега неколико места, а након почетка савезничког бомбардовања, њена активност се готово распала, а агентура прилично осула.

Територија под управом Војног заповедника Србија са акцијама Специјалне полиције у унутрашњости⁴⁹

⁴⁹ На карти су представљене акције IV (антикомунистичког) одсека Специјалне полиције у унутрашњости. Жуте тачке представљају акције крајем 1941. и у 1942. години, црвене тачке представљају акције током 1943. године, док плаве тачке означавају акције током 1944. године, са напоменом да пре новембра 1941. године и после бомбардовања у априлу 1944. године, Специјална полиција није водила извештаје о акцијама у унутрашњости. „Решења за службена путовања 28. 11. 1941. – 2. 4. 1944. године”, ИАБ, УГБ СП IV [1], К.159/1. Основа карте је преузета са сајта Окупаторска подела Југославије у Другом светском рату <http://www.kp.rs/Okupatorska%20podela%20Jugoslavije%20u%20Drugom%20svetskom%20ratu.html> (приступљено: 25.8.2016), а акције Специјалне полиције су обележене и додате од стране аутора.

Акције у унутрашњости углавном су се одвијале по дојави или ако неки комуниста приликом испитивања ода одређену активност у унутрашњости. Након тога, Збор полицијских агената издавао је наредбу за деловање у одређеном месту, са именовањем агената на задатак и одређивањем финансијских трошкова у зависности од броја референата и агената укључених у акцију. После окончања задатка, агенти су подносили рачуне за све трошкове и враћали остатак новца.⁵⁰ Екипе нису биле сталне и често су мењани састави,⁵¹ стриктно комбинујући искусне референте са млађим агентима или искусне и млађе агенте. У свакој екипи морао је да буде бар један искусни полицијски радник. Након провала и хапшења, настојали су да ислеђивање заврше, ако је могуће, на лицу места, после чега су оптуженике транспортовали возовима за Београд. О сваком делу акције у унутрашњости редовно су извештавали своје надређене телефоном, а повремено и писаним извештајима, док локалним властима нису били обавезни да подносе било какве извештаје.⁵² Један од највећих подухвата у унутрашњости представљала је акција из августа 1943. године у Крагујевцу и околини, за коју је именовано девет инспектора, референата и поднадзорника и чак 38 полицијских агената. О озбиљности те акције говори и то да су у њу били укључени високи функционери Одељења специјалне полиције, Миливоје Јовановић и Никола Губарев, а да су за трошкове добили чак 150.000 динара у готовини, а резултат акције је било тренутно разбијање комунистичких организација у том крају.⁵³

Ипак, Београд је био средиште деловања агената Специјалне полиције. Тако је сваког дана издавана дневна заповест о томе који ће агенти бити распоређени на дежурство, у резерву, у картотеку, канцеларију, код телефона, код шефа одељења, код шефа одсека, у кривичну полицију, затим који су агенти на поштели или боловању и који су на службеном путу.⁵⁴ Готово сваког дана ротирани су на положајима, и ретко када би један агент био на истој позицији на дежурству два дана заредом. Остали агенти су распоређивани по квартовима, кретали су се градом, легитимисали и хапсили свакога ко им је изгледао сумњиво, а често су на располагању имали и аутомобил.⁵⁵ Те патроле биле су организоване под вођством углавном старијег агента, који је у својој пратњи имао још двојицу агената. Свака патрола добијала је свој рејон који је требало да контролише, а неретко су ишли и у излетничка места у околини Београда и проверавали сваку сумњиву делатност.⁵⁶ Број агената на свакодневной служби у Београду варирао је, али је била константа да их никад не буде мање од 90.

⁵⁰ ИАБ, УГБ СП IV [1], К.159/1.

⁵¹ Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр.50; ИАБ, УГБ СП IV [1], К.159/1.

⁵² Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр. 50–51.

⁵³ ИАБ, УГБ СП IV [1], К.159/1, стр. 181.

⁵⁴ ИАБ, УГБ СП IV [2], К.159/2, стр. 130.

⁵⁵ Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр. 53.

⁵⁶ ИАБ, УГБ СП IV [6], К.159/6.

С временом се број повећавао, па свој зенит достиже 31. јануара 1944. године, када су на дневну службу у Београду распоређена 122 агента. Након тог дана, број агената ће почети постепено да опада.⁵⁷

Сваки од 14 округа окупиране Србије имао је своје представништво, где је полиција постављала свог представника. Такође је сваки од 96 срезова имао по једног представника полиције постављеног из Београда. Уз то, постојала је и једна управа полиције, 12 представништава градске полиције, девет полицијских комесаријата и седам среских испостава. На челу тих установа често су били сами агенти Специјалне полиције и тесно су сарађивали с централом у Београду. Локалне испоставе су преко сарадње са Српском државном стражом долазиле до одређених оперативних сазнања, након чега се успостављао контакт са вођством у Београду и организовале акције у унутрашњости земље.⁵⁸

После пријема дојаве или после сазнања, агенти су подносили извештај о својим закључцима и тражили одобрење за претрес стана одређеног лица.⁵⁹ Практиковали су да претресе изводе ноћу, након полицијског часа, јер су тада осумњичени бивали у својим домовима,⁶⁰ а вероватно и због застрашујућег ефекта који је оваква акција изазивала. Добијали су налог о претресу стана, а након упада сачињавали су извештај о претресу, са пописом пронађених ствари, те записник о саслушању осумњиченог лица.⁶¹ Такви претреси су обавезно вршени у присуству двоје људи, који су у својству грађана потписивали извештаје и гарантовали њихову веродостојност.⁶² У случају откривања нечега сумњивог или одређеног „компромитујућег материјала”, агенти су осумњичене приводили у неки од затвора Специјалне полиције и њихов предмет стављали у даљу истрагу.

Поступање с ухапшеницима

Злогласни затвори Специјалне полиције су у првом реду били „Мансарда”, у згради Специјалне полиције на Обилићевом венцу, и „Централни затвор”, на углу Таковске и Ђушине улице, а уз њих често су коришћене просторије логора на Бањици.⁶³ У ћелијама је било доста затвореника, често и више од подношљивог броја, а сам режим је према ухапшеницима био веома строг. Хигијена је била катастрофална, затвореници су били неуредни, необријани и

⁵⁷ „Дневне заповести 10. 9. 1941. – 12. 4. 1944. године”, ИАБ, УГБ СП IV [2], К.159/2.

⁵⁸ ИАБ, УГБ СП IV [7], К.159/7.

⁵⁹ ИАБ, УГБ СП I-4/28. К.139/5.

⁶⁰ Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр. 46.

⁶¹ ИАБ, УГБ СП, I-4/7, К.139/1.

⁶² ИАБ, УГБ СП, I-6/11, К.139/9.

⁶³ Божовић, Б., *Специјална полиција...*, стр. 396.

прљави, а воде често није било довољно ни за пиће. То је узроковано, пре свега, знатно пооштреним мерама које је захтевао сам окупациони систем, па је однос према ухапшенима доста пооштрен у односу на предратни принцип. Никакви пакети нису били дозвољени, већ је само повремено, празничним данима, било дозвољено да породице донесу неку чорбасту храну и проју, али ни то често није стизало до притвореника.⁶⁴

Затвореници су били потпуно одвојени од осталих просторија зграде Специјалне полиције, и имали су свакодневни контакт једино са униформисаним стражарима. Када би се указала потреба за њиховим испитивањем ради откривања саучесника у илегалној делатности, референт иследник би на парчету папира написао име оптуженика под ознаком „саслушање” и предао га неком од присутних агената. Агент би одлазио до стражара, предавао му цедуљицу и чекао док стражар не изведе ухапшеног.⁶⁵ Осумњичени је, након тога, у пратњи агената извођен из затвора, ради спречавања могућег самоубиства, након чега му је читана пријава, предочени докази и био би позван да прича све што зна о поменутом случају. Ако то одбије, приступало се пребијању ради изнуђивања признања и одавања својих саучесника у одређеном случају.⁶⁶

Приликом таквих саслушања агенти су дивљачки пребијали притворенике. Након њиховог одбијања да одговоре на постављена питања, агенти би у уста затвореницима стављали крпу или чарapu и натерали их да скину ципеле и кошуљу. Након тога су их шамарали, ударали песницама и ногама и обарали на под. Постојала је пракса да агент, након обавезног разговора с притвореником, изненада и изузетно снажно удари ухапшеника да би он остајао ошамућен и неретко одмах износио податке о свему што су од њега тражили. Такође, ударали су их различитим врстама пендрека по целом телу, али најчешће по табанима и длановима, што је изазивало несносне болове.⁶⁷ Пребијања по лицу отварала су озбиљне ране, а један бивши затвореник тврдио је да му је оток био толики да би, када пожели да отвори очи, то морао да уради рукама.⁶⁸ Поред тога, постојала је и посебна „справа” за ударање, која се називала „корбач”. То је, у ствари, била прилично дебела говеђа жила, коју су агенти набављали у кланицама у околини Београда. Ударац корбачем био је толико јак да би после свега неколико удараца пуцала и дебела кожа на табанима притвореника. То је изазивало интензивна крварења, а када се појаве ране, агенти су притвореника подизали на столицу и

⁶⁴ Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр. 39–41, 72.

⁶⁵ Исто, стр. 72.

⁶⁶ ИАБ, Окружни суд Београда, Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, стр. 23. и 41. (у даљем тексту: ИАБ, ОСБ, Суђење Бећаревићу..., стр. 23. и 41.)

⁶⁷ Божовић, Б., *Специјална полиција...*, стр. 403-404; Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр. 58–59.

⁶⁸ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Стефановић Александар, стр. 253.

ноге му стављали у кофу ледене воде или директно на рану стављали снег ако је било зимско доба. Након таквог пребијања по стопалима, затвореници махом нису били у стању да се у ћелију врате ходајући, већ су пузали на коленима. Те ране су се често инфицирале услед недовољне медицинске помоћи и лоших услова живота у затвору.⁶⁹

Често су им руке и ноге везивали ланцима на леђима, а затим везу на рукама и везу на ногама спајали стезањем, све док се потпуно не дохвате. Тада би ударили корбачем по длановима и табанима, јер је ухапшени лежао на трбуху на поду, а спојени удови су му били у ваздуху.⁷⁰ Ако ни то не натера испитаника да проговори, кроз ланце који су на леђима спајали везане руке и ноге, агенти и иследници би провлачили дебелу мотку и приближили два стола један другоме. Онда би затвореника измрцвареног пребијањем подигли да виси у ваздуху између два стола, на које је наслоњена мотка. Са обе стране би, за столове везали мотку, оставили осумњиченог да виси и напустили просторију.⁷¹ Такав положај изазивао је бол у целом телу и притвореници нису могли дуго да га издрже, због чега се то сматрало једним од најтежих облика мучења.

Злогласни иследник Радан Грујичић имао је свој начин мучења, који се састојао од тога да два или више агената на поду држе испитаника који лежи на леђима, а сурови иследник би са стола скакао притворенику директно на стомак.⁷² То је изазивало губитак ваздуха и свести, а одмах затим затвореник би бивао поливен кофом ледене воде и истог секунда пробуђен.⁷³ Такође, понекад су чврстим испитаницима стављали врећицу са песком на стомак, бубреге или плућна крила и ударили у њих.⁷⁴ Сведок Нада Шпадијер пред судом је изнела да су у затвору у Ђушиној испитаницима на главу стављали некакву металну конструкцију, која је служила за стезање лобање.⁷⁵ Могуће је да је то истина, јер је из предратног времена познато да је тадашња Политичка полиција конопцима стезала главу притвореника.⁷⁶ Такође, за мучења су практиковали и још суро-

⁶⁹ ИАБ, ОСБ, Суђење Бећаревићу..., стр. 42; ИАБ, ОСБ, Суђење Николи Губареву, стр. 167–168; ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Стефановић Александар, стр. 253; Стефановић Љубиша, стр. 264.

⁷⁰ ИАБ, ОСБ, Суђење Бећаревићу..., стр. 42; ИАБ, ОСБ, Суђење Николи Губареву, стр. 169.

⁷¹ Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр. 58–59.

⁷² Сергије Голубјев, ИАБ, 4224/МГ-626, стр. 59.

⁷³ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Пејић, Милорад, стр. 344; Цветковић, Василије, стр. 258.

⁷⁴ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Јовановић Мило, стр. 248.

⁷⁵ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Шпадијер, Нада, стр. 361.

⁷⁶ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Дурутовић, Василије, стр. 371.

вије облике иживљавања, па тако постоје примери да су мушкарци ударани по полном органу, а жене посебним палицама по грудима.⁷⁷ Једном приликом су једну бачву напунили водом и натерали више од 100 затвореника да се у њој, један по један, окупају при том не мењајући воду. Агенти су били свесни да у затвору владају различите болести и да много затвореника има отворене ране, па су на тај начин желели да што више њих заразе различитим болестима, преносећи их с једних на друге.⁷⁸ И гестаповци су понекад учествовали у пребијању притвореника. Долазили су ноћу припити из града и трезнили се ударајући их. Један бивши затвореник сведочио је да су у Нишу гестаповци ноћу изводили на снег босе притворенике и тукли их „толико да је снежна белина нестајала под крвљу” претучених људи.⁷⁹ Услед таквих сурових пребијања догађало се и да притвореници подлегну повредама. Таквих примера било је доста,⁸⁰ а затвор у Ђушиној је чак имао дозволу за употребу ватреног оружја у случају да испитаник не жели да прича.

Приватни живот агената

Брачни статус агената био је, наравно, шаролик, али њихов приватни живот био је доста буран у време окупације. Наиме 32,74% агената, који су навели податке о томе, било је током Другог светског рата неочењено. На то је добрим делом утицао и закон⁸¹ који је прописивао да сваки агент који пожели да се ожени мора писмено затражити одобрење за женидбу од старешине надлештва. О томе сведочи захтев агента Чедомира Карановића, поднет 10. јануара 1944. године Управи логора Бањица, са основним подацима о својој вереници и молбом за одобрење за склапање брака. Управа логора Бањица након тога је поднела своје мишљење да је потписани оставио утисак „озбиљног човека и службеника” и проследила његову молбу на надлежност његовом директно надређеном.⁸² Неожењени су углавном били млађи агенти, али је било и примера искусних агената који су остајали „нежење”. Такође, 24,81% агената било је ожењено, али нису имали деце, док је 42,44% агената било у браку и имало по једно или

⁷⁷ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Цветковић, Василије, стр. 258.

⁷⁸ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Ђукић, Мило, стр. 244–245.

⁷⁹ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Душан Константиновић, стр. 340.

⁸⁰ ИАБ, ОСБ, Записници са саслушања сведока – из унутрашњости, Цветковић, Василије, стр. 258; Стефановић Љубиша, стр. 275; Божовић, Б., *Специјална полиција...* стр. 404.

⁸¹ *Службене новине Краљевине Југославије*, бр.254, 5. новембар 1930, стр. 2064.

⁸² ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.22, К-2.

више деце.⁸³ Највећу породицу имао је агент Живојин Јовановић, са чак седморо деце.⁸⁴ Породични односи многих агената нису били лепши део њихове биографије, па тако на њих често постоје притужбе од „ближњих”. На пример, агент Радомир Анђелковић упао је с колегом у стан своје супруге, са којом је живео одвојено, и киднаповео своје рођено дете. Због тог прекршаја је 10 дана провео у затвору.⁸⁵ Агент Љубомир Божичић готово је силовао девојку којој се претходно удварао и којом је желео да се жени, при том, како је наведено у извештају, показујући велику дрскост и према њој и према њеној мајци.⁸⁶

Агенти Специјалне полиције су за своју службу добијали плату која је била у складу с платама других чиновника. Тако је, на пример, агент приправник добијао месечну плату у износу од 2.000 динара, а сваки виши степен у служби повећавао је плату за по неколико стотина динара.⁸⁷ Ако се има у виду да је током комплетног трајања окупације плата за све државне службенике била између 2.000 и 3.000 динара, јасно је да обични агенти нису били повлашћени што се тиче плате.⁸⁸ Према подацима који су упућени Београдској финансијској дирекцији, ради исплате личних доходака, највећу плату од агената имао је агент Мирко Чоловић, 3.760 динара,⁸⁹ а најмање су примали агенти приправници, 2.100 динара.⁹⁰ Поред тога, имали су и следовање назначено као „додатак на одело”, које је износило 100 тадашњих динара.⁹¹ Током окупације набавка основних животних намирница била је изразито отежана, па су се људи снабдевали на „црној берзи”, где је цена килограма масти или сланине ишла до 200 динара, а цена кубног метра дрва за огрев била и до 300 динара.⁹² Јасно је стога да агенти Специјалне полиције нису живели само од својих плата. Наиме, вршећи препаде током ноћи, агенти су били у прилици да пљачкају имовину ухапшеника, том приликом, противно правилима службе, не подносећи извештај о пописаним стварима, изговарајући се „превеликим и непотребним послом приликом пописивања”. Те ствари су најпре отпремане у магацин на Обилићевом венцу 26/1, а након тога дељене између агената. Касније су имовину ухапшеника препродавали или је мењали за робу намењену својим потребама. Можда и најдрастичнији пример био је случај злогласног иследника Јована Витаса, који

⁸³ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11-41.

⁸⁴ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.20, Ј-23.

⁸⁵ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.11, А-2.

⁸⁶ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.12, Б-18.

⁸⁷ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.22, К-4.

⁸⁸ Николић, Коста, *Страх и нада у Србији 1941–1944: Свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002, стр.119. (у даљем тексту: Николић, К., *Свакодневни живот...*).

⁸⁹ Архив Војноисторијског института, Недићева архива, Кутија 134, Фасцикла 3, Број 1/64. (у даљем тексту АВИИ, НДА, К.134, Ф.3, Бр.1/64).

⁹⁰ АВИИ, НДА, К.134, Ф.3, Бр.1/73.

⁹¹ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.40, Ћ-2.

⁹² Николић, К., *Свакодневни живот...*, стр. 106, 117.

је скинуо златне зубе са леша једног свирепог усмрћеног затвореника и претопио их у бурме за своје венчање.⁹³

Стекавши велики новац на овакве начине, агенти су имали могућност да живе добро и троше доста. И поред тога, често су слободно време проводили у својим службеним просторијама, где су неретко и спавали. Користили су алкохолна пића, често били неуредни, запуштени и прљави, а неретко су распакивали пакете које породице донесу ухапшеницима и узимали њихову храну.⁹⁴ О томе добро говори и случај агента Германа Милановића, који је кажњен, јер је у логору Бањица узимао кајмак из две посуде донете логорашима браћи Цицварић.⁹⁵ Агенти су доста времена проводили и у граду и често посећивали кафане. Сам Милан Недић жалио се како је народ под окупацијом безобзиран и несолидаран, односно како је друштвени живот оживео врло брзо после Априлског рата. Кафане су се напуниле и широм земље се пило и певало.⁹⁶ Наравно, и агенти Специјалне полиције често су одлазили у кафане. Међутим, ти људи, наоружани и свесни своје моћи, а у исто време прилично конфликтне личности, под дејством алкохола често су правили неред: тукли се по кафанама, користили пиштоље у ситуацијама када нису смели и долазили пијани на службу.⁹⁷ Из свега наведеног јасно је да је положај агената у окупацији био бољи него положај обичних грађана. С временом је њихова моћ постајала све већа, а сразмерно је расла и њихова бахатост. Њихов положај је постао пожељан за све дангубе и „пропалице” тадашњег Београда, који су били жељни лаког стицања новца и моћи засноване на голој сили. Ипак, услед таквог понашања мржња према њима брзо је нарасла, па су и сами агенти још у лето 1941. године, од „ловца постали ловина”.

Закључак

Систем окупације из корена је изменио начин живота у окупираној Србији. Тако је и нова полиција добила нове улоге и задатке. Морала се прилагодити новим условима и деловати суровије него икада пре, што је од ње захтевао окупатор. Највећи део агената Специјалне полиције били су агенти предратне полиције, доста искусни у антикомунистичкој делатности, али у околностима тоталног рата и они су морали да се потпуно прилагоде. Антикомунистичка делатност у Србији брзо се развијала и ширила, па је опсег деловања агената постајао све већи и захтевнији. У том смислу у Специјалној полицији радило

⁹³ Божовић, Б., *Специјална полиција...*, стр. 3, 98–399, 404–405.

⁹⁴ Исто, стр. 398.

⁹⁵ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.26, М-32.

⁹⁶ Николић, К., *Свакодневни живот...*, стр. 128.

⁹⁷ ИАБ, УГБ СП, ОПА, К.13, В-15; К.16, Д-3; К.26, М-25, и други.

је много агената. Они су пореклом били из готово свих крајева Краљевине Југославије и различитих вероисповести, чинећи прилично разноврсну структуру персоналног састава. У околностима строге контроле сваки агент је морао бити опсежно проверен и тек након утврђивања његове подобности бивао враћен или примљен у службу. образовање агената било је слабо, али занимљиво је да су говорили чак 14 страних језика. Тако слабог образовања, у времену када је било тешко стећи новац, агенти су долазили у додир с могућностима да стекну велики новац пљачком или изнудом. Имали су додир с многим људима различитог имовинског статуса, а природа њиховог посла им је омогућавала да сакрију неке злоупотребе. Тако су на делу биле знатне злоупотребе, уцене или крађе агената Специјалне полиције.

Такође, њихова улога у приватном животу окупираног Београда била је врло значајна. Агенти су се појављивали на важним местима и познавали изузетно много људи. Ипак њихово бахато понашање, хапшење и малтретирање грађана, али и близак однос с Немцима, условио је да их омрзне цела чаршија. Ароганција моћи се службено показала врло корисна, али грађани су на агенте, иако су били Срби, гледали с великом дозом мржње, чак можда и већом од оне коју су осећали према окупатору. У таквим околностима, агенти су потиснули сваку скрупулу и почели да воде рачуна искључиво о интересу Немаца и свом личном интересу, што је још од почетка окупације изазвало оштар отпор, али и повремена убиства агената Специјалне полиције.

Извори и литература

- Историјски архив Београда, Управа града Београда, фонд Специјалне полиције, фонд Мемоарске грађе
 Архив Војноисторијског института, Недићева архива
Збирка наредаба и упутстава бр. 1, Издање Општине града Београда, 1941.
Службене новине Краљевине Југославије
- Алексић, Драган, „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату”, у: *Ослобођење Београда 1944*, (ур. Александар Животић), Београд, 2010.
 Божовић, Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998.
 Божовић, Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд, 2014.
 Bennett, Rab, *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*, London 1999.
 Davies, Peter, *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, Routledge 2004.
 Димић, Љубодраг, *Историја српске државности књ 3: Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.
 Kalvokorezi Piter, Vint Gaj, *Totalni rat*, Beograd, 1987.
 Kreso, Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd, 1979.

- Mazower, Mark, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London, 2008.
- Mitrović, Andrej, „Ergänzungswirtschaft: The theory of an integrated economic area of the Third Reich and Southeast Europe (1933–1941)”, у: *The third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (ур. Života Anić), Београд, 1977.
- Николић, Коста, *Страх и нада у Србији 1941–1944: Свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002.
- Перишић, Мирослав (уредник), *Министарство и министри полиције у Србији 1811–2001*, Београд, 2002.
- Ristović, Милан, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45, planovi o budućnosti i praksa*, Београд, 2005.
- Ristović, Milan, „Third Reich's „New Order” planning and practice in the Balkans, 1941–1944: Serbian and Greek case”, у: *Macedonia and Thrace, 1941–1944: Occupation-resistance-liberation*, Thessaloniki, 1998.
- Стојановић, Александар, Бајагић, Душан, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства”, у: *Историја и географија: сусрети и прожимања: тематски зборник радова*, (ур. Софија Божић), Београд, 2014.
- Терзић, Велимир, *Слом Краљевине Југославије 1941. године: узроци и последице пораза: књ. 1 и 2*, Београд, 1982.
- Шкодрић, Љубинка, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944.”, у: *Ослобођење Београда 1944*. (ур. Александар Животић), Београд, 2010.

Summary

Radosav Tucović, MA

Agents of the Special Police and their Methods of Operation in Occupied Serbia (1941-1944)

The paper describes a group biography of agents, who worked in the Special Police during World War II in Serbia (1941-1944) and their systems of work and interrogation. This police formation was the main fighter against communism in occupied Serbia and, therefore, was a major collaborator to the Nazis. In order to better research the Second World War in Yugoslavia, this article shows the group statistics, or specifics of individual agents who conducted a reign of terror in and around Belgrade. In this paper, the focus was on gender, origin, age, religion, education, and personal life of agents who made up the different abuse, domestic violence, frequent visits to pubs and etc. As well as throughout the rest of Europe, the collaborators had a close relationship with the occupier, and therefore have provoked discontent of their own people. After the war many of them were punished, but the collaboration has always been a sensitive issue, and research on it is always very important.

Keywords: Yugoslavia, Belgrade, World War II, Special Police, Agents